

SƏADƏT VAHABOVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MƏHƏMMƏD HADİ YARADICILIĞINDA TOLERANTLIQ

“Azərbaycan romantizminin təşəkkül tapıb inkişaf etməsində və dünya romantizmi ilə qovuşmasında başlıca simalardan biri” (Ə.Mirəhmədov) olan Məhəmməd Hadi yaradıcılığında tolerantlıq, fərqli düşüncə və əqidələrə qarşı dözümlü münasibət müasir dünya üçün aktual olan məsələləri özündə ehtiva edir.

İslam dünyası dini və mədəni rəngarənglik baxımından dünyanın öncülləri sırasında olmuş (xristianlıq, yəhudilik, zərdüştilik, hinduizm və s.), islam- irfan mütəfəkkirləri tolerantlıq ənənəsinin nəzəri əsaslarını hazırlayaraq bütün dinlərin əsas məqsədinin insanları ilahi qüvvəyə inama və ona ibadətə çağırmaqdan ibarət olduğunu açıqlamışlar. Mahatma Qandinin fikrinə görə, “günümüzün ehtiyacı yalnız bir din deyil, müxtəlif dinlərin tərəfdarlarına qarşı qarşılıqlı hörmət və dözümlülükdürsə”, sufi mütəfəkkiri Mövlana Cəlaləddin Rumidə bu həqiqət “mömin

də Uca Padşaha (Allaha) yönəlir, xristian da, yəhudi də, məcusi də. Hətta daş, torpaq, dağ və suyun belə Tanrıya gizli bir duası vardır” fikri ilə tamamlanır.

“Gördüyümüz və bildiyimiz məzhəblər və dinlər miyanında ən hüriyyətpərvər, ən müsavatpərəst, ən ədalətli bir din varsa, o da dini-islamdır” (“Əl-hüriyyətul-şəxsiyyə vəl-viddaniyyə fi islam..” “Həyat” qəzeti, 27 noyabr, 8 dekabr 1905-ci il, N108, 115) düşüncəsində olan, “məqalələrində şəxsiyyət və mətbuat azadlığı, dil, elm və maarif, islam dini, ədəbiyyatın vəzifələri kimi müxtəlif sahələrdən bəhs edən” (Mirəhmədov Ə) M.Hadi yaradıcılığı həmçinin islam dini konstruksiyasına əsaslanaraq ilk növbədə insan azadlığı və universal hüquqların etirafı əsasında formalaşan fəal münasibəti birləşdirir. O, Quranın “İsra” və “Bəqərə” surələrinin 30, 70, 84-cü ayələrinə istinadən, İslam dininə görə, “hər kəs

həddi-zatında hüriyyəti-şəxsiyyəyə malik olub, hər biri bir xəlifəyi- müstəqiləyi-ilahidir. Kimsə kimsəyə qul deyildir, əbd deyildir. Heç kəs əsir deyil, hər adam bir xəlifəyi –hürüddür. Dünya sədəfində hər adəm oğlu bir dürri –yektabdır” –fikirləri ilə tolerantlığı islamın önəmli prinsipi kimi şərh edir. Qurani-Kərimin “əl- Bəqərə” surəsinin 256-cı ayəsi “dində məcburiyyət yoxdur”- kəlamı ilə dini dözümlülüyü ortaya qoymuş, müsəlmanlara tolerant olmağı, zorakılıqdan qaçmağı, insanları inanclarında sərbəst buraxmağı əmr etmişdir. Allahın Həzrət Məhəmmədə (s) “Yunus” surəsinin 99- cu ayəsində “İnsanları iman gətirməyə sənmi məcbur edəcəksən?” bildirişi islam dininin insan azadlığını bir daha təsdiqlədiyinin sübutudur.

Müqəddəs kitabı örnək alan M.Hadi yaradıcılığında tolerantlıq güclü qarşısında dözümlü olmaq deyil, daha çox başqalarının haqqına və hüquqlarına hörmət prinsipini irəli sürür. M.Hadi islam konstruksiyasında münasibət bildirdiyi dinlərə, ən mühümü isə bu dinlərin daşıyıcısı olan insana “ ... islamiyyət ... adam əlindən ixtiyar almaz, adamı əsir qılmaz, biləks, adam övladına hüriyyət, azadlıq bəxş edər” kimi ideyalarla əsas məqsədini, azad insan konsepsiyasını irəli sürür. M. Hadi fəlsəfi axtarışlar arasında klassik vəhdəti İslam dininə, Qurana bağlayır, onun üzvi sintezi ilə bərabərlik, azadlıq və hüriyyəti elm, sivilizasiya ilə bütövlükdə, Şərq intibahının ruhunda və mahiyyətində tamamlayır. Onun yaradıcılığında ayrı-ayrı milli dəyər və mədəniyyətlər arasında müxtəliflik hər yerdə ali- ilahi qanunauyğunluğun, Allahın şah əsəri olan insanın təhlilində sənətkarlıqla əks olunur. O, dinə əsaslanmaqla insanları, müsəlman qardaşlarını “bir cism və bir bədən mənziləsində” hesab edir, eyni zamanda “ missionerlərin “İncilə” və öz din daşlarına göstərdiyi qayğıdan ibrət dərsi götürüb millət və tərəqqipərvər dinimiz olan İslam dini ugrunda mubarizə” aparmalarını, digər dinlərin əqidə tamlığını, humanizm ideyalarını kənara atmır. M.Hadinin “ Təzə həyat” qəzetinin 30 aprel, 6, 7 may 1908-ci il, 97, 101,102 nömrələrində dərc etdirdiyi “Budda kimdir?” əsərində dinindən, irqindən, millətindən asılı olmayaraq insanın, Buddizm dininin yaradıcısının həyat yolu araşdırılır. Məqələdə bu dinin fəlsəfi mahiyyəti izah olunmaqla yanaşı, öz məxsusi “mən”i ilə

insanın döğru, dürüst təkamülü islam etiqadlarının estetik fenomeninə daxil olur.

Ədib təlimlərini xatırladaraq qeyd edir ki, xalqlar, millətlər nə qədər fərqli və uzaq olsalarda, bir-birinə etiqad və iman etdikləri Yaradanla bağlıdır. M.Hadi yaradıcılığında dinlər arasında sədd çəkmir, hətta onların birinin digərinin müəyyən elementlərini, simvollarını əxz etmək yollarını açır, bütün dünya dinləri ardıcılıqlarının bir nöqtədə kəsişdiyini, insanın sevgi və mərhəmət duyğusunun Allahdan, kin və ədavəti isə şeytandan qaynaqlandığını bildirir. Müəllif bu fikirlərin poetik təzahürünü “İnsanların tarixi faciələri, yaxud əlvahi-intibah” poemasında sənətkarlıqla tərənnüm etmişdir. Gözəllikləri yaradanın insan olduğunu, eyni zamanda bu gözəllikləri məhv edib, faciələr törədənənin yenə də insan olduğunu göstərən M.Hadi sevgi və mərhəmət duyğusunu Allahdan alan insanın intibah yaratmağa qadir olduğu qənaətindədir. Şeytani əməllərin məcmusu kimi kin və küdurətin sivilizasiyadan uzaq bir cəmiyyətin, bəşəriyyətin və insanlığın yox oluşunu göstərən “şair həyatın fəryad səslərini, həbs olunmuş fərəhlərini, azad buraxılmış hüznlərini dünya kədəri səviyyəsinə ifadə etməyə nail olmuş, müsibətlərə və zorakılığa poetik nifrətin ədəbi manifestini yaratmışdır” (İ.Həbibbəyli).

“Ziyabəxş olmadı insanlara Tövrat və Quran,
Ziyadar etmədi millətləri İncil ilə İyqan,
Ümumi bir məhəbbət olmayır ki, qabili-imkan,
Ədavət odlarında yanmada qardaş olan insan,
Cahan ərzi-ədavətdir əzəl gündən bəri hər an,
Yer üstü daima qanlı, bəşər qanlı,ürəklər qan”.

M.Hadi insanlarda ümumi bir məhəbbətin olmadığını, şəərə uyduqlarını, müqəddəs kitabların, Tövrat və Quranın belə “insanlara ziyabəxş olmaması” kimi qarşılıqlı münasibətə ehtiva edir, dini abidələrin əqidələrini ifadə etməklə tolerant düşüncəyə sahib olduğunu göstərir. O, davranış və həyat tərzində təkamül etmək, bununla da yüksək mənəvi zirvəni fəth etmək üçün həqiqi hüriyyətin sırf məhəbbətdə olduğunu görür: “Yalnız başına yaşayan insan hər nə qədər iqtidarlı olursa-olsun, yenə axırda vəhşilərin məğlubi olur. Siz nə qədər Robinzonun həyatına qibtə edirsiniz də, buralarını mülahizə etdikcə tək ömürgüzar olmaqdan pək tez nifrət edəcək-

siniz. İndi sizə xoş görünən o çardaqlar, o yataqlar fırtınalı havada küləyin qüvvətli, yağışın şiddəti ilə məhv olur gedər. Öylə isə rahatca yaşamaq üçün mədəniyyəti, cəmiyyəti seviniz..." ("Tərbiyyəyi-ümumiyyə calbi-səadətdir", "Tazə həyat" qəzeti,4,6,9 aprel 1908, N74,76,79.).

M. Hadinin dini baxış kontekstində : a) yüksək əxlaq, mədəniyyət; b) insan azadlığı və sevgisi ;c) mənəviyyat bolluğu olan cəmiyyətə sahib olmaq -birləşdirici əlamətlərin müxtəlif millətlərə necə paylanması elmlə, insanların bilimli olmasında dekonstruksiya edilir: "Əfəndimiz həzrətləri buyurmuşdur: "İki həris vardır ki, onlar əsla doymazlar. Biri talibi-sərvət və biri də talibi-elm və mərifətdir". Bunların ikisindən də doymayalım. Tərəqqi, təməddün isə dövlət və mərifətə vabəstədir. Bunlarsız yaşamaq mümkün deyildir. Sərvət və mərifətsiz millət pamal olur, məhv olur gedir" ("Qiraətxana darül- mərifətdir". "Həyat" qəzeti,31 may 1906,N 117).

M.Hadinin təxəyyülündə din insanların hər zaman İlahi qüvvəyə tərəddüdsüz inancı, güvən yeridir. Heç təsadüfi deyil ki, o, yaradıcılığında dini əxlaqa uyğun olmayan ideologiya və fəlsəfənin bəşəriyyətə verdiyi zərərləri, zülm və ədalətsizliklə mübarizə aparmağın yolunu Quranla birləşdirmiş və yazmışdır: "Rəhbəri- həyat və irşadımız Seyyidi-aləm buyurur: " Hər kəsin dünkü günü ilə bugünkü günü müsavi olsa, o kəs ziyan etmişlərdəndir".

Bəli, insana günü-gündən tərəqqi etmək gərəkdir və yenə əfəndimiz buyurur:"Rəbbi zədna elmən ələyə. Yəni, ey mənim mürəbbi vücudum, elm və bilik cəhətcə məni artır, elmimi əfzun eylə" (Yenə orda.) -xüsusunda batil sistemləri araşdıraraq hər cür zərərli düşüncələri elmi və ideoloji səviyyədə məhv etməyə çalışmışdır. Maraqlı faktdır ki, M. Hadinin üslub və müraciətini Quranla birləşdirərək üstün əxlaq normasını təqdim etməsi təbliğdə qavramın daha səmərəli nəticələr sərgiləməsini tamamlayır. Quran əxlaqından qaynaqlanan üslub üstün və fəzilətli xüsusiyyətləri ilə dərhal diqqəti çəkir, nəticədə Allahın muqəddəs kəlamı ilə insanlara ciddi təsir edə bilir. Bu təqdimdə Avropa alimlərinin fikirlərinə, yaşam tərzinə, qeyri -din nümayəndələrinin Allaha qovuşacaq qədər mənəvi təkamülü, elm və maariflə əlaqələndirilməsi, bütün bu xüsusiyyətlərin Quranda bildirilən müsbət əxlaq üstün normalara salınması tolerant ənə-

nənin sənətkarlıqla davamını şərtləndirir. "Həyat" qəzetinin 31 may 1906-cı il, 117-ci nömrəsində dərc olunan "Qiraətxanə darül-mərifətdir" adlı yazıda M.Hadi yazıçı, siyasi nəzəriyyəçi, ABŞ-ın banilərindən biri Bencamin Franklinə istinadən qeyd edir ki, əxlaqlı olmaq, yaxşı biliyə yiyələnmək Quran əxlaqını təbliğ etməkdə ən təsirli yollardan biridir: "Məkarimi-əxlaq kəsb etməyin yolu on iki fəzilyyətə vabəstədir. Franklin cənablarının göstərdiyi fəzailin bir kaçını qareyini- giramə ərz edəlim. İştə təqiri-fəziləti-əxlaq: a) Sükut, yəni bihudə mükəlimə və müzakirədən ictinab edib ya özünə, ya başqalarına fayda verən sözləri söyləyiniz; b) Çalışmaq və əməl: vaxtı zayə qılmayıb həmişə mənfəətli şeylərlə işiğal ediniz və hər bir lüzumsuz işdən, əməldən sakınınız; c) Təvazö və məhviyyət- həqiqətən, aqıl və fazil olanları təqlid ediniz; d) Sükut və istirahət:nə malayəni şeylər və nə də hadisati-adiyə və ya naqabil tövqi-vüquatilə təşvişi- zəhn etməyiniz".

M.Hadinin şərhlərində insan qarşı- qarşıya qoyulmur, hər bir dində, islam, xristian və digər mədəniyyətlərdə əxlaq və kultürün maarif və elmlə,savadın artması ilə təkmilləşdiyi tolerant yanaşmada vurğulanır. "Qurani-Kərim" bütün insanların dinindən, cinsindən, irqindən asılı olmayaraq bərabər olduğunu elan etdiyi halda, elmi, bilikli insanları xüsusiləşdirdiyini bəyan edir, bunun da tək yolunun elmdə olduğunu qeyd edir: "İçərisində yaşadığımız dövrü- tərəqqi və təməddünün icabat və istəklərindən biri də qiraətxanalar, əncüməni – maarifdir. Həqiqəti düşünəcək, mülahizə qılacaq olursaq, qiraətxananın insan üçün nə qədər mənfəətli və nə qədər faydalı bir iş olduğunu təsmim edəriz, zənn edərəm. İnsanın bilmədiyini bildirən, öyrənmədiyini öyrədən, ağıl, fikir, vicdanını ziyalandıran iş bu əncüməni-maarif olan qiraətxanalardır. Əvət, bu həqiqi,bu parlaq mətləbi kimsə inkar edəməz və inkara haqqı da yoxdur. Əfəndimiz Seyyidi- kəinat buyurmuşdur: "Elm və biliyi beşikdən ağuşi –məzarə düşünəcən axtarınız, tələb ediniz" ("Qiraətxanə darül- mərifətdir").

M.Hadi mədəniyyətin təşəkkülündə mənəvi dəyərlərlə elmi öndə tutur, Quranın ilk ayəsində "iqra" "oxu", söz formasının hər bir insana elm almasının nə qədər vacibliyini, elmin dərəcəsinin ibadətdən üstünlüyünü, "Sual ediniz, öyrəniniz əhli-elmdən, hərəgah siz bilməyən olsanız" ("Qiraətxanə darül- mərifətdir") ayəsi ilə bil-

mədiyini bilənlərdən sual etməli olduğunu açıqlayır. Ədib Müqəddəs kitabın buyurduqlarını qeyri-müsəlman olan din xadiminin əməllərində, elmin inkişafının cəmiyyətin tərəqqisində əsas amil olaraq kimi islahatlar aparmasını alqışlayır. Kəlküttədə fars dilində nəşr olunan, "Həbl-ül-mətin" cəridəsindən iqtibas olunan, "Füyuzat" jurnalının 26 noyabr 1906-cı il 3-cü nömrəsində dərc olunmuş "Almaniyada darül-məlulin" məqaləsi bu qəbildəndir. "Mətbuatın, elm və mədəniyyətin faydası, texnika, azadlıq hərəkatı, yeni nəslin tərbiyəsi, qadın azadlığı, dünyəvi elmlərin kəşf və xariqələri, vətənin tərəqqisi, cəhalətdən xilas olmaq, mədəniyyət səviyyəsini yüksəltmək, insani hisslərin müqəddəsliyi" (Mir Cəlal) və s. aparıcı olan M.Hadi yaradıcılığında bu yazı tolerant ənənənin davamı kimi də diqqəti cəlb edir. Xristian dininin hakim olduğu Avropada - Almaniya, Fransa, İsveç, Norveçdə əlil, fiziki qüsurlu olan insanlara göstərilən qayğı, onların müalicəsi və təhsili, sənət, peşə vərdişlərinə yiyələnmək üçün aparılan islahatlar, insan dəyərinin yüksək tutulması yönündən - "əlil tiffilləri həm cəhalət, həm də istehzadan xilas etmək üçün onların hal və istiqballarının təmininə sərfi-himmət etmək ən əhəmiyyətli ləvazimlərdəndir" - kimi qabardılır. M.Hadi insanın cəmiyyətdə yeri, bəşəriyyətdə insan bərabərliyi, faydalı insan yetişdirməyin yollarına örnək olacaq bu islahatları dəstəkləyərək "Kopenhagen şəhərində Knudnerin nam bir keşişin hümməti ilə vücuda gətirilən" əlil uşaqlar üçün nəzərdə tutulan, onların müalicəsi, təhsili və sənət emalatxanaları ilə təhciz olunan böyük məkanın faydalı cəhətlərini açıqlayır, nəticədə bu şagirdlərin kimsəyə möhtac olmadan gələcəkdə "öz kəsbi-məişətinə məşğul və bu sahədə kamali-rahət və səadətlə yaşamaqda" olması haqda məlumat verir. "Keçəlimal bunların üsuli- təlimlərinə... bu darül-məlulinin tədavi şöbəsinə son dərəcə diqqət ilə tədavi və müalicə ediyorlar. Hənzur məktəbin başqa siniflərinə daxil olmazdan əvvəl şu xəstə cocuq məktəb xəstəxanasında şəfayabi-səhhət olana qədər yatıyor. Şəfayab olduğu kibi təlimi sinfə daxil olur... Burada üsuli-tərbiyə iki qismə ayrılmışdır. Məmafih şü məkatibdə təyin olunmuş dərslərdən əlavə bir para əl işləri də öyrədilməkdədir. İştə şu məlul tiffillər nə vaxt ikmali-təhsil etdilər isə özlərinin meyl və iqtidarları müqtəzasınca emalatxana və sənətgahlara daxil

olaraq işə məşğul olmaqdadırlar. Məsələn: dülgərlik, çəkməçilik, şəkəkəsazlıq, cildsazlıq, başqa və başqa sənətlərlə təmini-məişət ediyorlar".

Nəticədə bu üsul İslam dini mətnlərində sağlam cəmiyyət qurmağın vacibliyini əks etdirən ayələrlə, islahatlarla eyniləşir: "Məmafih 1876-cı sənədə erkək cocuqlarla bərabər, məlulə qızlar da şu məktəbə qəbul olunmuşlardırlar." "Həyat" qəzetinin 23, 26, 28 aprel 1906-cı il, 88, 90, 92 nömrəsində çap olunan "Dəyanəti-islamiyyənin nisvanə bəxş etdiyi hüquqa bir nəzər" məqaləsində M.Hadi qadının cəmiyyətdə əvəzolunmaz rolunda elmin öndə olmasını vurğulayır, müqəddəs kitabda cins fərqi qoymadan, hər bir kəsin təhsil almasını ön planda tutur və Quran ayələri ilə şərh edir: "Zikr" elm mənasında olanda böylən olur: "Ey xatunlar, öyrənin, bilin". Gələlim ayədəki "ayətüllah" cümləsinə. Bundan məfhum və məlum olan bu əmri-şəriyə və vəzayifi-diniyədir, səlat, sovm, sədəqə kimi. Mənası: "Ey xatunlar, öyrənin vəzayifi-şəriyəyə". Bu sözdən aşkar oluyor ki, ülmü-şəriyəyi bilmək, təhsil etmək fərzdir və adabi-islamiyyəyi bilmək lazımdır.

Çünki abad və şüruți-ibadətdən xəbərdar olmayan xatunun ibadəti "naqis deyil, batil və fəsid olacağı gün kimi aydın bir həqiqətdir"-deyib. Bəs hər xatuna vəzayifi-şəriyəyi öyrənib bilmək ən əhəmm və ən şayani-etina bir məsələdir".

Nəhayət, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, M. Hadi yaradıcılığında tolerantlıq ənənəsi azad insan konsepsiyasına əsaslanır, ədib yüksək əxlaq, mədəniyyət, hürriyyət və sevgi, mənəviyyət bolluğu olan cəmiyyətə sahib olmağın yollarını başqa dinlərə istinadən açıqlamaqla yanaşı, köklü özlü kimi Qurana istinad edir. M.Hadi bu birləşdirici əlamətlərin digər millətlərdə, müxtəlif dinlərdə təzahürünü ayrı-seçkilik salmadan müqəddəs kitabda cəmləyir, bəşəriyyət, insanlıq, bərabərlik amalında eyni niyyət və məfkurə ideyasında birləşdirir.